

УДК 658.821:63

ІНСТИТУТИ АГРАРНОГО РИНКУ: СУТЬ І ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ

С. ЯЦІВ, К.Е.Н.

Львівський національний аграрний університет

Ключові слова: інституціоналізм, ринкові інститути, аграрний ринок.

Згідно з теорією інституціоналізму ринкові інститути трактують як сукупність відносин між учасниками ринку та механізми їх прояву. Розглядаються особливості впливу інститутів на функціонування аграрного ринку. Показана залежність між формальними і неформальними інститутами аграрного ринку. Визначені основні напрями їх розвитку.

Постановка проблеми. Функціонування ринку як системи взаємовідносин між виробниками (продавцями) і споживачами товару проявляється в конкретних діях учасників ринку. Ці дії регламентовані певними правилами, нормами, установками, які мають обмежувальний характер, спонукають учасників ринку до тих чи інших вчинків. Відповідні норми і правила не завжди узгоджені з цілями суспільного розвитку й створюють умови для ефективної діяльності всіх суб'єктів ринкових відносин. Їх необхідно удосконалювати, і цей процес може бути означений як удосконалення (розвиток) ринкових інститутів.

Аграрний ринок, який охоплює сферу товарного обігу сільськогосподарської продукції, характеризується низкою серйозних проблем. Їх існування означає, що сформовані інститути ринку не забезпечують такого просування продукції, яке б відповідало інтересам усіх учасників ринку. Наслідком є продовження кризи в аграрному секторі. Це зумовлює актуальність дослідження інститутів аграрного ринку, функцій, які на них покладені, результатів їх впливу на перебіг ринкових процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх років зростає увага вітчизняних учених до розгляду інституціональних засад розвитку економіки. Серед праць, в яких викладені принципи розбудови національної моделі інституціонального розвитку, варто виділити доробок В. Геєця, А. Гриценка, Б. Кваснюка, В. Дементьєва, А. Чухна, В. Якубенка, О. Яременка та інших авторів.

Проблеми аграрного ринку через призму теорії інституціоналізму розглядають у своїх працях Ю. Коваленко, Ю. Лопатинський, Т. Осташко, О. Шпикуляк та ін. Водночас аналіз їх публікацій підводить до висновку, що не всі аспекти інституціонального розвитку ринку розглянуті достатньо глибоко. Залишаються питання щодо особливостей трансформації окремих інститутів з урахуванням змін, які відбуваються в аграрному секторі.

Постановка завдання. Нашим завданням було дослідження сутності інститутів аграрного ринку та особливостей їх розвитку в умовах трансформації вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу. Представники теорії інституціоналізму розглядають інститути як соціально-економічну категорію, сутність якої нерозривно пов'язана із системою суспільних відносин. За визначенням одного з класиків теорії – американського вченого Д. Норта, “інститути – це “правила гри” у суспільстві, або, виражаючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємини між людьми” [4, с. 17]. На думку Ю. Лопатинського, “інститути в широкому розумінні – це писані й неписані норми і правила, що є умовами й передумовами прийняття рішень” [3, с. 33-34]; А. Чухно розглядає їх як “спосіб мислення і дій, втілений у соціальних звичаях, установленнях, правилах поведінки” [7, с. 5]. У сфері економіки діють економічні інститути (інститути ділової поведінки), які регулюють стосунки суб'єктів у процесі їх господарської діяльності.

Розглядаючи суть інститутів, учені зазначають, що ті безпосередньо не примушують суб'єктів здійснювати конкретну дію. Інститути створюють певне середовище, яке прямо чи опосередковано впливає на поведінку економічних агентів [3, с. 34]. Вони виконують функцію регулювання, накладаючи певні рамкові обмеження. При цьому можуть бути задіяні не лише економічні, а й політичні, соціальні, психологічні важелі й чинники.

Принциповою є класифікація інститутів на формальні й неформальні. До формальних належать норми, закріплені в законодавчих актах та інших офіційних документах регуляторного характеру, до неформальних – добровільні норми поведінки. Зокрема, Ю. Лопатинський до неформальних інститутів аграрного сектора відносить селянські традиції, звичаї, моральні установки, стереотипи, психологічні особливості селян, а також відносини, формою виразу яких є “тіньові контракти” [3, с. 38-39].

Погоджуючись з автором щодо складу неформальних інститутів, не вважаємо, однак, за доцільне в розгляді інститутів аграрного ринку прив'язуватися лише до поведінки селян, адже серед учасників ринку представлені практично всі верстви населення.

Звичайно, інститути не можна ототожнювати лише з писаними й неписаними нормами і правилами. Слід звернути увагу на форми, в яких вони існують. Однак в авторів, які їх розглядають, немає чіткого погляду на розмежування відповідних понять. У виданій в Україні економічній енциклопедії розрізняють інститути (“набір правил”) та організації – політичні, економічні, суспільні установи [2, с. 659], які продукують і виконують ці правила. За визначенням Д. Норта, якщо інститути – “це правила гри”, то організації – “гравці”. Натомість О. Серков розглядає інститути аграрного ринку як відносини, а також механізми й організації, за допомогою яких реалізують ці відносини [6, с. 134]. Термін “інституції” О. Шпикуляк вживає, трактуючи їх як організації і правила гри [8, с. 115]. Натомість Ю. Лопатинський вважає за коректніше

використовувати термін “інституція” для позначення узагальненої групи організацій [3, с. 35].

Вважаємо, у визначенні економічних інститутів увагу доцільно акцентувати на сукупності відносин, які вони охоплюють. Виходячи з цього, інститути аграрного ринку – це сукупність відносин між учасниками ринку та механізмів їх прояву. Сукупність організацій, які забезпечують регуляцію цих відносин, доцільно трактувати як інституції. Прикладами інституцій аграрного ринку є Міністерство аграрної політики з представництвами на місцях, складові частини ринкової інфраструктури.

Система інститутів має багаторівневий характер. На функціонування економіки загалом впливають базові інститути: власності, підприємництва, державного регулювання. Серед інститутів, що регулюють товарні ринки, виділимо інститути ціноутворення, контрактації, конкуренції. Вони є базовими ринковими, але похідними (підтримуваними) щодо базових економічних інститутів. Функціонування аграрного ринку регламентують як базові ринкові інститути, так і створені для цього окремого ринку похідні від них. Зокрема, принципи ціноутворення на окремі види сільсько-господарської продукції можна регулювати загальними формальними і неформальними нормами або ж спеціально передбаченими для окремих випадків правилами (мінімальні гарантовані, заставні, ф'ючерсні ціни). Зважаючи на складну структурованість інститутів, які прямо чи опосередковано пов'язані з аграрним ринком, серед яких – базові економічні та кілька рівнів похідних від них, досить складно звести їх у певну єдину схему. Тому виділимо інститути, вплив яких на аграрний ринок є ключовим – ціноутворення, контрактації, державного регулювання.

Інститут ціноутворення охоплює систему відносин (механізми), що регламентують встановлення цін на сільськогосподарську продукцію. Інститут контрактації поєднує систему принципів, згідно з якими учасники ринку здійснюють операції купівлі-продажу товару. Його характеризують найбільш численні інституції, які становлять ринкову інфраструктуру. Інститут державного регулювання повністю формалізований і охоплює систему норм і правил, якими державні органи регламентують поведінку учасників ринку. Діяльність зазначених інститутів тісно переплітається. Наприклад, держава може визначати принципи утворення цін на окремі види продукції, виходячи з чого агровиробники вибирають ті чи інші канали їх реалізації (тобто форму ринкового контракту).

Практично всі формальні ринкові інститути склалися за останні півтора-два десятиліття років і продовжують трансформуватися. Глибока криза в аграрному секторі – наслідок їх неефективності. Аналізуючи причини проблеми, О. Бородіна зазначає, що часто ставку робили на політику запозичення “взірцевих” інститутів, характерних для найрозвиненіших країн, а в Україні їх використовують для досягнення зовсім інших цілей [1, с. 107].

Погоджуючись з цією думкою, зазначимо, що не менш проблемним був і залишається двоїстий характер сукупності інститутів аграрного ринку. Одні їх елементи пропонують норми та ідеї, притаманні моделі розвинутої ринкової економіки, інші – містять механізми, які цією моделлю не сприймаються.

Наприклад, державну підтримку часто підмінюють прямим втручанням в економіку. В економічній літературі це явище трактується як відсутність послідовності й комплексності у ринкових трансформаціях.

Прогалини, зумовлені недосконалістю формальних інститутів, заповнюють неформальні. Наприклад, Т.О. Осташко використовує термін “інституційні пастки”, називаючи серед таких на шляху розвитку аграрного ринку бартер, неплатежі, ухиляння від податків, корупцію [5, с. 32]. Має місце прагнення узаконити (формалізувати) окремі з цих пасток, прикладами чого є тіньовий ринок землі, рейдерство, зловживання з трансакційними витратами, імпорт (по суті, контрабанда) низькоякісного м'яса тощо.

На аграрний ринок активно впливають і такі неформальні інститути, як духовні цінності, звичаї, норми поведінки, менталітет. На думку О. Бородіної, їх взагалі ігнорували в процесі становлення нового типу суспільних відносин в Україні [1, с. 105]. Деградація окремих із них створила серйозні проблеми. Йдеться, наприклад, про непорядність окремих агентів у закупівлі продукції у селян, відсутність установок на якісне і вчасне виконання всіх елементів угоди, зловживання посадовим становищем із супутнім йому хабарництвом. При цьому слід врахувати: інститути існують доти, доки вони вигідні для тих чи інших організацій, які їх підтримують.

Вплив неформальних інститутів може бути й конструктивним. Вони, зокрема, визначають структуру товарного асортименту на аграрному ринку, впливають на поширення окремих видів ринкових операцій за участю господарств населення, перспективи функціонування окремих інституцій (наприклад, кооперативів). Виняткове місце серед неформальних норм має такий соціальний інструмент, як особиста репутація. Тому, обґрунтовуючи перспективи розвитку аграрного ринку, слід, з одного боку, повніше враховувати особливості та форми впливу неформальних інститутів, а з іншого – цілеспрямовано їх змінювати. Останнє, втім, виходить далеко за межі ринкової проблематики й повинно розглядатися в контексті духовного відродження, морального оздоровлення нації.

Принциповим напрямом трансформації інституту державного регулювання аграрного ринку повинно стати виведення ринку з-під впливу політичних інституцій. Слід відмовитися від режиму ручного управління ринком. Інститути ринку повинні не тільки визначати “правила гри”, а й забезпечувати прозорість і стабільність цих правил. Звичайно, неможливо повністю відмовитися від оперативного втручання державних органів у ринкові процеси. Однак рамки й причини цього втручання потребують концептуального обґрунтування.

Основні елементи інституту контракції є формальними: відносини між учасниками ринку закріплені документами – статутами організацій, угодами про ділову співпрацю тощо. Трансформація відповідних інститутів повинна передбачати наповнення їх якісно новими формами та розширення сфери впливу. Недостатньо, зокрема, використовують потенціал кооперації сільсько-господарських виробників, інтеграційних зв'язків між суб'єктами ринку.

Часто проблемою для розвитку формальних контрактних інститутів є вплив неформальних мотивацій. Наприклад, низька соціальна активність селян не дозволяє реалізувати ідеї розвитку на селі обслуговуючої кооперації.

Слід зазначити, що розвиток інститутів ніколи не відбувається автоматично. На відміну від людських відносин, вони не можуть ускладнюватися чи, навпаки, примітивізуватися самі собою [9, с. 238]. Інституційна зміна повинна бути спричинена певною потребою. Її ініціатором може виступати й держава. Однак якщо ця ініціатива не підтримуватиметься іншими суб'єктами, інститут не набуде належного розвитку. Жорсткий контроль з боку державних органів за виконанням їх ініціативи не можна вважати створенням окремого інституту, а виступатиме лише як прояв функцій базового інституту державного регулювання.

Висновки. Інститути аграрного ринку відображають сукупність відносин між учасниками ринку та механізм їх регулювання. Поєднання відносин і механізмів створює певні рамки, в яких суб'єкти ринку здійснюють свої дії. Будь-яка економічна структура, в т.ч. аграрний ринок, функціонує під впливом формальних і неформальних інститутів. Прогалини у формальних (документально закріплених нормах) заповнюються неформальними з площини тіньової економіки. Надмірним впливом останніх можна пояснити низьку ефективність аграрного ринку. Трансформація окремих формальних інститутів ринку дасть позитивні наслідки, якщо відповідатиме інтересам принаймні більшості суб'єктів ринку, опиратиметься на оздоровлення таких неформальних інститутів, як моральні установки, світоглядні переконання людей. Розвиток інститутів аграрного ринку матиме ефективні наслідки, якщо виступатиме компонентом еволюції всієї економічної системи країни.

Бібліографічний список

1. Бородіна О. Аграрна політика України : витоки, сучасний стан і нові можливості в контексті інституціоналізму та викликів глобалізації / О. Бородіна // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 94-111.
2. Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2000. – 864 с.
3. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора : інституціональні засади / Ю. М. Лопатинський. – Чернівці : Рута, 2006. – 344 с.
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
5. Осташко Т. О. Структурно-інституційний аналіз аграрного ринку / Т. О. Осташко. – К. : Ін-т екон. і прогнозів., 2006. – 56 с.
6. Серков А. Ф. Проблемы формирования экономических институтов аграрного рынка России / А. Ф. Серков // Економіка АПК. – 2003. – № 10. – С. 134-138.
7. Чухно А. Інституціоналізм : теорія, методологія, значення / А. Чухно // Економіка України. – 2008. – №6. – С. 4-13.
8. Шпикуляк О. Г. Інституціональні аспекти регулювання аграрного ринку / О. Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 114-121
9. Экономическая энциклопедия / Науч.-ред. совет изд-ва “Экономика” ; Ин-т экон. РАН ; гл. ред. Л. И. Абалкин. – М. : Экономика, 1999. – 1055 с.

Яцив С. Институты аграрного рынка: суть и задачи развития

Согласно с теорией институционализма рыночные институты определяются как совокупность отношений между участниками рынка и механизмы их проявления. Рассматриваются особенности влияния институтов на функционирование аграрного рынка. Показана зависимость между формальными и неформальными институтами аграрного рынка. Определены основные направления их развития.

Ключевые слова: институционализм, рыночные институты, аграрный рынок.

Yatsiv S. The institutes of the agrarian market: an essence and development problems

In obedience to the institutionalism theory market institutes are determined as an aggregate of relations between the market participants and mechanisms of their display. The features of institutes' influence on functioning of agrarian market have been determined. Dependence between formal and informal institutes of agrarian market has been shown. Basic directions of their development have been certain.

Key words: institutionalism, market institutes, agrarian market.